

تصویر عصر جاهلی در قرآن

تألیف

انسیه خزعلی

عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء (س)

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۸۷

خزعلی، انسیه، ۱۳۳۲ -

تصویر عصر جاهلی در قرآن / تألیف انسیه خزعلی - تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۸.
ص ۲۵۶

ISBN 978-964-00-1193-5

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۲۴] - ۲۲۸.

نمایه.

۱. جاهلیت در قرآن. ۲. جاهلیت. ۳. عربستان -- تاریخ -- پیش از اسلام.

۲۹۷/۱۵۹

۱۳۸۸ خ ۴ ج ۲ / چ ۱۰۴ BP

۱۶۸۴۵۸۱

کتابخانه ملی ایران

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۱۹۳-۵

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۴۱۹۱

تصویر عصر جاهلی در قرآن

© حق چاپ: ۱۳۸۷، مؤسسه انتشارات امیرکبیر www.amirkabir.net

نوبت چاپ: اول

تألیف: انسیه خزعلی

صفحه‌آرا: شیدا قره‌لی

طراح جلد: محمدرضا نبوی

حروف متن: کریم ۱۴ روی ۱۸ پوینت

چاپ و صحافی و لیتوگرافی: چاپخانه سپهر، تهران، خیابان ابن سینا (بهارستان)، شماره ۱۰۰

شمارگان: ۵۰۰

بها: ۷۰۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

۹	مقدمه
۱۳	فصل اول: موقعیت جزیره العرب هنگام نزول وحی
۱۳	وضعیت جغرافیایی جزیره العرب
۱۵	وضعیت تاریخی جزیره العرب
۱۹	طبقات عرب
۱۹	عرب باندہ
۲۶	عرب عاربه
۲۶	عرب مستعربه
۲۸	محوریت در جزیره العرب و مهم ترین نمادها
۲۸	مکه و جایگاه آن در جزیره العرب
۳۲	کعبه
۳۶	قریش
۴۱	فصل دوم: وضعیت فرهنگی - ادبی سرزمین وحی
۴۱	جاهلیت و مفهوم آن
۴۲	حکم جاهلی
۴۳	جاهلیت اولی
۴۴	بی سوادی و گستره آن در عصر جاهلی
۵۰	آثار کتابت در عصر جاهلی
۵۱	تدوین شعر جاهلی
۵۲	درس خوانندگان عصر جاهلی از منظر آیات و روایات

۵۹ فصاحت و بلاغت در جاهلیت
۶۳ شاعران عصر جاهلی
۷۴ کاهنان عصر جاهلی
۷۹ فصل سوم: اوضاع اجتماعی - اقتصادی جزیره العرب هنگام نزول وحی
۷۹ طبقات قبایل
۸۲ مفاخرات و منافرات عرب
۸۴ عرب شهری و بدوی
۸۹ جایگاه زن در جامعه جاهلی
۹۲ زنده به گور کردن دختران
۹۴ چگونگی زنده به گور نمودن دختران
۹۵ دامنه و گستردگی «وآء»
۹۸ پوشش زنان و تبرج جاهلی
۱۰۰ فاصله اقتصادی بین طبقات جامعه
۱۰۵ احکام جاهلی و استکبار اشراف
۱۰۹ تجارت قریش
۱۱۱ ربا
۱۱۵ فصل چهارم: مفاهیم حقوقی و احکام عصر جاهلی
۱۱۵ ازدواج و انواع آن
۱۱۶ تعدد زوجات
۱۱۷ ازدواج با همسر پسرخوانده
۱۱۸ انواع ازدواج
۱۲۳ طلاق و انواع آن
۱۲۷ قصاص و دیه
۱۳۰ وصیت و ارث
۱۳۷ فصل پنجم: ادیان، عادات و اعتقادات عصر جاهلی
۱۳۷ دین و مفهوم آن
۱۴۰ حنفاء
۱۴۳ یهود
۱۴۹ نصاری
۱۵۸ صابنه
۱۵۹ مجوس

۱۶۲	شرک و بت پرستی
۱۶۶	بت و انواع آن
۱۶۸	بت‌ها و حمایت‌جویی از آن‌ها در جنگ‌های جاهلی
۱۷۰	انعکاس کمرنگ اعتقاد به بت‌ها در اشعار
۱۷۱	اعتقاد مشرکان به الله
۱۷۶	اعتقاد مشرکان در مورد قیامت
۱۸۰	مراسم حج
۱۸۸	ماه‌های حرام
۱۹۱	نسیء
۱۹۳	فخر به پدران، پسران و اموال
۱۹۸	دشمنی و اختلافات جاهلی
۲۰۳	فساد اخلاقی
۲۰۷	شرابخواری
۲۱۱	قمار
۲۱۳	برخی دیگر از عادات جاهلی
۲۱۶	بدون اجازه و سلام به منازل وارد شدن
۲۱۷	خشونت عرب جاهلی
۲۱۸	منت نهادن
۲۱۹	اساطیر و خرافات عصر جاهلی
۲۲۲	نسبت فرزند به خدا دادن
۲۲۵	جن
۲۲۸	سحر
۲۳۳	کهانیت و عرافت
۲۳۴	اعتقاد به امور خرافی
۲۳۴	احکام خرافی در مورد حیوانات
۲۳۷	استقسام به ایزلام
۲۴۰	خاتمه
۲۴۶	فهرست منابع
۲۵۰	نمایه

مقدمه

یکی از مسائل مورد بحث و مناقشه محققان و اندیشمندان معاصر جهان عرب، تاریخ دوره جاهلیت، آداب و رسوم و فرهنگ حاکم بر عصر جاهلی قبل از ظهور اسلام است. هماره نقطه‌های تاریک و ابهام‌آفرین این دوره سؤالات بحث‌برانگیزی را پیش روی تحلیل‌گران تاریخ قرار داده و هریک با نگاهی خاص به آن پاسخ داده‌اند.

اینکه آیا مردم عصر جاهلی مردمی متمدن بوده‌اند یا متوحش؟ اینکه اگر جاهلیت دارای تمدن بوده در چه سطح و حدی بوده است؟ یا سواد در جاهلیت چه درصدی از مردم را پوشش می‌داده و میزان آشنایی مردم جاهلی با ادب و هنر در چه سطحی بوده است؟ اینکه میزان نفوذ خرافات و افسانه‌ها در عصر جاهلی چگونه بوده یا ادیان آسمانی تا چه حد در ساختار جامعه عصر جاهلی نقش ایفا می‌نموده‌اند، از جمله این سؤالات است. همچنان که مسئله اعتقادات و آداب مردم در جزیره العرب و برخی پیامدهای آن مورد بحث و جدل است از جمله اینکه آیا عرب جاهلی حقیقتاً دختران خود را زنده به گور می‌کرده و انسانی خشن و بی‌رحم بوده یا به‌عکس زنان را تکریم می‌کرده و برای آنان جایگاهی والا قائل بوده است؟

اینکه عرب جاهلی را فردی کینه‌توز، خودخواه یا انتقام‌جو بدانیم یا از او انسانی با گذشت و ایثارگر تصویر نماییم ...

در این زمینه‌ها بحث دامنه‌داری بین نویسندگان معاصر عرب در گرفته است و بر همین مبنا و براساس برداشتی که از دوره جاهلیت وجود دارد، گروهی در صحت یا سقم اشعار به‌جای‌مانده از دوره جاهلی شک کرده‌اند. اگرچه اکثر ادبای معاصر بر صحت اشعار جاهلی تأکید می‌کنند، اما گروهی دیگر که دکتر طه حسین در رأس آنان است ادعا می‌کنند که

تمامی آنچه از شعر جاهلی به ما رسیده ساختگی و جعلی است و نمی‌تواند تصویرگر عصر جاهلی باشد. هریک از دو گروه دلایلی برای اثبات سخن خویش ارائه داده‌اند که با توجه به عدم ارتباط آن با بحث فعلی، بدان نمی‌پردازیم. تنها به نکته‌ای در سخنان طه حسین که در میان ادله خویش مبتنی بر ساختگی بودن اشعار جاهلی مطرح می‌نماید، اشاره می‌کنیم که در واقع این نکته، انگیزه و جرقه‌ای برای پژوهش حاضر محسوب می‌شود. او می‌گوید: «من منکر حیات جاهلی نیستم، بلکه منکر این هستم که این ادب متسبب به عصر جاهلی بتواند معرف آن دوره باشد، من معتقدم که نباید تاریخ جاهلی را از شعر "امرئ القیس" و "نابغه" و "اعشی" جستجو نمود بلکه راه بهتری برای شناخت عصر جاهلی باید در پیش گرفت و آن را باید در سندی جستجو نمود که هیچ جای شک و شبهه‌ای در آن نباشد و آن قرآن است که بهترین آینه برای نمایاندن عصر جاهلی است، قرآن نصی ثابت است که محفوظ مانده و هیچ جایی برای شک در آن و احتمال ساختگی و مجعول بودن آن وجود ندارد»^۱

حقیقت این است که اگر بسیاری از سخنان طه حسین در مورد عصر جاهلی نیاز به تعمق و مناقشه داشته باشد، در اینکه در مورد مذکور سخن بحق و شایسته‌ای را مطرح نموده است شکی نیست.

ما نیز با الهام از این کلام معتقدیم خطاب‌های قرآن با مردم عصر جاهلی خطاب‌هایی مطابق فهم آنان و هماهنگ با مسائل ملموس موجود در جامعه آن عصر بوده است، لذا باید در شناخت فرهنگ آن دوره به شأن نزول‌های آیات قرآن و جوّ حاکم بر محیط وحی که موجب می‌گردید کلام بلیغ و وحی مطابق با مقتضای حال مخاطب نازل شود، توجه نمود.

در واقع این پژوهش مستند به قوی‌ترین و معتبرترین اسناد تاریخ بشر است. سندی که بنا به اعتراف مورخین، از عصر نزول تاکنون سالم و بدون کوچک‌ترین تحریف حفاظت گردیده است، کم و زیاد در آن راه نداشته و از آغاز با زنجیر کتابت پاسداری گردیده و در نگهداری از آن، تنها به زبان و گوش اکتفا نشده است.

در حالی که در اشعار و ادب جاهلی این گونه نبوده و تا ده‌ها سال پس از آن دوره که شاهد گردآوری اشعار توسط مفضل الضبی و خلف الاحمر هستیم آثاری از کتابت آن‌ها در تاریخ مشهود نمی‌باشد، همچنان که سندهای مکتوب معاصر با دوره جاهلی تهی از اخبار تاریخی بوده و به شنیده‌ها و شواهد بسنده نموده است.

در این جستار تلاش گردیده بدون هرگونه تعصب نژادی و قومی مسائلی که قرآن کریم در مورد عصر جاهلی مطرح می‌کند، چه زشت و چه زیبا، به تصویر کشیده شود. البته این تحقیق از استشهاد به شواهد تاریخی و ادبی آن عصر نیز خالی نیست، لیکن این شواهد تا جایی مورد استناد و تأیید قرار گرفته که مطابقت با سند محکم قرآن داشته باشد و موارد نقیض آن مورد نقد و سؤال قرار گرفته است. قابل ذکر است که بسیاری از دانشمندان به موثق بودن این شیوه تحقیق و نزدیک بودن آن به واقعیت اعتراف دارند، ولی چرا چنین کاری تاکنون برای نگارش تاریخ عرب صورت نگرفته است مشخص نیست.

در دیداری که با دکتر عبدالحفیظ سطلی در دانشگاه دمشق داشتم ایشان اظهار می‌داشتند که چنین کاری و با این زاویه دید تاکنون انجام نگرفته و ضروری است در این تحلیل از سیره و حدیث نیز مدد گرفته شود.

دکتر جواد علی نیز در جلد اول تاریخ العرب قبل الاسلام می‌گوید: «تفسیر و حدیث منبع بسیار خوبی برای شناخت عصر جاهلی است ولی به دلیل مفهرس نبودن آن مراجعه بدان مشکل است و حتی مستشرقین که به سخت‌کوشی در به دست آوردن مسائل تاریخی مشهورند، از مراجعه به آن سرباز زده‌اند».

لذا با استناد به این اسناد معتبر در این مختصر تلاش گردیده کلیاتی از عادات، آداب و رسوم و عقاید عصر جاهلی به تصویر کشیده شود. اگرچه هر بخش و موضوعی می‌توانست به‌طور مستقل تحقیقی عمیق و درخور مطالعه را به خود اختصاص دهد. مقدمتاً باید توجه نمود که اسلام با ظهور خود و با نزول قرآن کریم، با عادات و عقاید جاهلان به چندگونه برخورد نمود:

- برخی را تأیید و تقریر نمود.
 - با برخی مبارزه و آن را نفی و طرد کرد.
 - برخی را اصلاح کرد و به مجرای الهی و غیر تحریف‌شده آن برگرداند.
 - در برابر برخی دیگر سکوت کرد و آن را به اختیار مردم واگذارد.
- که در این مختصر با عنایت به شأن نزول‌های آیات به نوع واکنش آیات در برابر آن عادات و عقاید اشاره می‌شود.

بیشترین بهره این پژوهش از تفاسیر، کتب تاریخی و شأن نزول آیات بوده است و در این میان تفسیر مجمع‌البیان طبرسی و تاریخ العرب قبل‌الاسلام جواد علی و همچنین اسباب‌النزول واحدی محوریت مراجعه را به خود اختصاص داده‌اند، همچنین در ذکر آیات از نرم‌افزار

پارس قرآن و از ترجمه جناب آقای فولادوند استفاده گردیده است.

در خاتمه بر خود فرض می‌دانم از همه بزرگوارانی که در این مسیر مرا یاری و مدد کردند، سپاسگزاری نمایم.

از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر آذرشب که جرقه نخستین این پژوهش را در وجودم روشن نمودند و در مسیر نیز از راهنمایی‌های مشفقانه و عالمانه ایشان بهره‌مند گشتم. و از پدر گرامی‌ام که با دقت و حوصله فصل‌هایی از این پژوهش را مطالعه و با ارشادات خویش در بهبود کار مرا یاری فرمودند، و از دوست عزیزم خانم دکتر مشکین‌فام که از همراهی و مساعدت ایشان در مراحل اجرایی کار بهره‌مند بوده‌ام، تشکر نموده و توفیقات الهی و برکت و لطف حضرت حق را در تمامی امور برای این بزرگواران آرزو می‌نمایم.

و من الله التوفیق

و علیه التکلان

انسیه خزعلی